

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Грошова система – це система, встановлена державою, що характеризується визначенням валютного металу, грошової одиниці та порядком емісії грошових знаків. Однак у середньовіччі грошові системи не завжди творились з ініціативи верховного правителя. Дуже часто їх формували грошовий обіг, який стихійно виникав на певній території під впливом грошового господарства сусідньої держави чи економічно потужнішої країни – лідера міжнародної торгівлі.

До появи першого державного утворення на території Південно-Східної Європи у жителів даного регіону вже сформувалися певні уявлення про монети. Найдавнішими грошовими одиницями, з якими ознайомилися східнослов'янські племена були грецькі монети. Їх вплив зумовлювався колонізацією греками північного узбережжя Чорного моря у VII – VI ст. до н.е. Ці колонії, як відомо, відігравали велику роль в економічному розвитку Причорноморських земель. Не викликає сумніву твердження, що велика кількість грецького художнього посуду та металевих виробів, які знаходяться серед пам'яток скіфської культури, є ознакою налагодження широкої торгівлі античних міст з внутрішніми районами Скіфії. Однак кількість грецьких монет, знайдених на території лісостепової смуги, дуже незначна, можна сказати, мізерна. Зокрема, привертає увагу відсутність античних монет у комплексах скіфської культури, а ті надзвичайно рідкісні монети, які все ж таки трапляються, виступають часто у демонетизованому вигляді¹. Така незначна кількість знахідок монет грецького періоду може свідчити, хіба що, про натуральний торговельний обмін між племенами лісостепової смуги Східної Європи і містами Північного Причорномор'я. Отже, для слов'янських племен грецькі монети стали лише засобом знайомства з цивілізованим світом і ніяким чином не вплинули на формування товарно-грошових відносин.

Ситуація докорінно змінюється на початку нашої ери, коли розпочинається масовий приплив римських монет. Римські денарії – невеликі срібні монети зі зображенням голови римського імператора чи імператриці на одному боці, а на іншому – якоїсь фігури і латинського напису – стали першими монетами, що відіграли певну роль в економічному житті народів Східної і Центральної Європи.

Масовий вплив срібних римських монет на територію лісостепової зони Східної Європи почався в середині I ст. н.е., але він був короткочасним і раптово припинився на межі II-III ст. Це, в основному, денарії масою 3,41 г., які в римській монетній системі (реформованій в часи Нерона) співвідносились як:

1 золотий ауреус* лігатурної маси 7,28 г. (1/45 лібри) = **25-ти срібним денаріям лігатурної маси 3, 41 г. (1/96 лібри)** = 100 сестерціям (ауріхалк) масою 27,28 г. = 200 дупондіям (ауріхалк) масою 13,64 г. = 400 асам (бронза) масою 6,81 г.². Варто зазначити, що античні, а пізніше і середньовічні грошові системи склались з кількоступневих структурних ланок: найнижчі з них були представлені монетними одиницями, вищі –

грошово-ваговими, що склалися з визначеної кількості цінного металу, або лічильними, що презентували певну кількість монетних одиниць.

Найбільшу кількість скарбів і окремих знахідок римських монет у Східній Європі знайдено на теренах України в околицях Києва. Загалом же відомо близько 1000 знахідок римських монет, в тому числі 100 скарбів в межах лісостепової зони України³. Що ж до хронології емісії монет, знайдених на наших теренах, то монети республіканського часу і імператорської династії Юліїв-Клавдіїв явища рідкісні. Про початок масового напливу римських монет на східнослов'янські землі можна говорити лише від часів Нерона (54–68 рр.), до речі, після проведеної ним грошової реформи до монетного срібла почали додавати 5-10 % міді.

Найчастіше у нас зустрічаються монети династії Антонінів – Траяна, Адріана, Антоніна Пія і Марка Аврелія (разом з монетами їх дружин і співправителів). Денарії емісії цього періоду систематично псувалися, в них постійно збільшувався вміст лігатури. У денаріях часів імператора Траяна (98–117 рр.) співвідношення металу і лігатури становило 1 до 4, а в денаріях Септимія Севера (193–211 рр.) – вже 1 до 2. Це було офіційним фальшуванням монет. Говорячи про хронологію надходжень римських монет, не можна абстрагуватися від тогочасної політичної ситуації. Саме в час правління Траяна була завойована Дакія, і кордони Римської імперії безпосередньо наблизились до слов'янських земель, що створило умови для встановлення римлянами безпосередніх політичних і торгівельних зв'язків з племінною знаттю. Вже на початку III ст. наплив римських монет різко знижується. Монети останнього представника династії Антонінів – Коммода (180–192 рр.) хоч і поширені у нас, та не в такій кількості, як попередників, а після Септимія Севера можна твердити про припинення масового напливу. Причини цього явища двоякі: внутрішня – економічна криза імперії, що призвела до розладу грошового обігу і псування монети; і зовнішня – політична: початок масового переселення народів, вторгнення готів у Північне Причорномор'я, що перервало основні зв'язки з населенням Подніпров'я та Подністров'я.

Наукове зацікавлення римськими монетами, які знаходили на наших теренах, з'явилося лише в кінці XIX – на початку XX ст. Саме у той час публікуються відомості про знахідки римських монет на території сучасної України. Перша згадка про знахідку (Ласковський скарб) відноситься до 1610 р.⁴ Дещо пізніше з'являються невеликі розвідки В. Ляскоронського про знахідки монет у середньому Подніпров'ї⁵ та Києві⁶, а також О. Феніна, присвячені поширенню римських монет на Прикарпатті⁷. Накопичення фактичного матеріалу на середину XX ст. дозволило дослідникам перейти до вирішення ряду методологічних і загальноісторичних питань, пов'язаних зі знахідками римських монет на наших теренах. Майже одночасно з'явилися праці В. Кропоткіна⁸ та М. Брайчевського⁹, в яких дослідники обстоювали різні позиції стосовно причин напливу, обігу і тезаврації** римських монет у східноєвропейському регіоні. У цьому спектрі проблем найбільшу дилему породило визначення основної функції римської монети і верхньої хронологічної межі її використання (обігу) в середовищі східнослов'янських племен.

М. Брайчевський, укладаючи топографію знахідок римських монет на території України, дійшов висновку, що концентрація знахідок монет точно збігається з територією поширення Черняхівської культури. Поодинокі знахідки римських монет у комплексах цієї культури та на площі її поселень підтверджують, що римські монети дійсно поширювалися в середовищі її носіїв, тобто, тієї частини східнослов'янських племен, які відомі, як анти¹⁰. Він стверджував, що слов'янські племена в першій половині I-го

тисячоліття перебували на різних рівнях економічного і культурного розвитку, лідерство в ньому займали черняхівці (анти), в яких починається процес відокремлення ремесла від сільського господарства і виникає товарне виробництво, розраховане тією чи іншою мірою на продаж. Отже, розвиток антського суспільства робив використання римських монет як грошей у внутрішньому обміні цілком можливим і природним¹¹. Стосовно визначення верхньої межі напливу й обігу денаріїв, то М. Брайчевський, визнаючи факт припинення напливу римських денаріїв на територію України у III ст., підтримує позицію О. Феніна і вважає, що римські монети I–III ст. перебували в обігу за межами імперії до IV–V ст.¹².

Натомість, В. Кропоткін доводить, що довге використання римського денарія на території Подніпров'я і Подністров'я у I–III ст. н.е. зовсім не означало використання його як одиниці грошового обігу, оскільки на території поширення Черняхівської культури в першій половині I тисячоліття ще не склалися економічні передумови для появи грошової системи. На думку В. Кропоткіна, скарби римських монет на території розселення племен Черняхівської культури були типовими скарбами, випадання яких не слід пов'язувати з місцевим грошовим обігом. У римську епоху грошовий обіг у слов'янських племен перебував на примітивній стадії розвитку, коли функції засобу обігу ще не мали необхідних передумов. Щодо верхньої хронологічної межі побутування римської монети на наших теренах, то дослідник обмежив її III ст. – часом припинення напливу денаріїв¹³.

Однак думка В. Кропоткіна про функцію римського денарія як засобу накопичення виявилася хибною. Це підтвердили дослідження В. Яніна, який довів, що обіг цієї монети вплинув на становлення монетно-грошової і вагової системи Київської Русі. Уклавши топографію поширення римського денарія і зіставивши її з ареалом обігу дірхема першої чверті IX ст., він дійшов висновку, що вони збігаються в районі Київщини, Чернігівщини і по течії річки Сейм. Це дає підстави стверджувати спадковість вагових одиниць Київської Русі від часів обігу денарія. До того ж, топографічні дані почасти дозволяють заповнити лакуну в хронології цих двох етапів обігу¹⁴. Стосовно золота, то воно, відіграючи значну роль в грошовій системі Риму, не потрапляло на Північ. На території України маємо лише спорадичні знахідки римських золотих монетоподібних медальйонів з вушками II–IV ст., що є свідченням не грошового обігу, а безпосередніх військових і економічних контактів вождів місцевих слов'янських племен з представниками адміністрації підвладних Риму областей – Дакії, Панонії та ін.

Велике переселення народів, зокрема вторгнення готів у Північне Причорномор'я, перервало основні зв'язки імперії з населенням Подніпров'я та Подністров'я; а це, поряд з політичним та економічним занепадом Римської імперії, спричинило припинення напливу римських денаріїв на наші терени у III ст. н. е.

Саме в цей період у світовому геополітичному просторі з'являється нова держава – імперія Сасанідів, яка виникла на уламках Парфії (у 226 р. Арташир Сасанід прийшов до влади внаслідок державного перевороту). Новостворена країна потребувала негайної централізації, яку успішно здійснив наступний шахиншах Хосров I (531–579). Геополітичне розташування Ірану на перехрестях міжнародних шляхів транзитної торгівлі, а також політична необхідність (протистояння Риму та Візантії) змусила сасанідських правителів до контролю над процесами товаро- і грошообігу, необхідною умовою якого є чітка структура грошової системи. Одним із кроків централізації стало налагодження регулярної емісії повноцінних драхм. Ще за грошової реформи Арташира I в основу грошової системи була покладена срібна драхма, маса якої метрично

дорівнювала 4 г., що відповідало срібним монетам елліністичного світу. За правління Хосрова I емісії срібних драхм, які тепер “поважчали” (4,1 – 4,15 г.), стають регулярними, а пік монетного карбування припадає на правління Хоросна II (628 р.)¹⁵.

У короткотривалий період економічного і політичного піднесення Сасанідської держави VI–VII ст., сасанідська драхма потрапляє на наші терени. Нечисельність знахідок цих монет на нашій території спонукала дослідників, які вивчали обіг цих монет у Східній Європі, або обмежувати ареал їхнього розповсюдження Північним Сходом (Р. Фасмер)¹⁶, або припускати, лише як виняток, використання згаданих монет в інших районах (В. Янін)¹⁷, або вважати, що сасанідська драхма потрапляє на територію України разом зі східними монетами пізнішого часу – арабськими дирхемами (М. Котляр)¹⁸ або припускати, що драхма спорадично з’являється в нашому регіоні в результаті торгівлі слов’ян зі Сходом (О. Сидоренко)¹⁹.

Однак сасанідська драхма, що була відома східнослов’янським племенам до появи у них державності, не сприймалась як постійна чітка структурна ланка грошового обігу.

Прояв у східнослов’янському середовищі на межі VIII–IX ст. тенденцій до етнокультурної, політичної та економічної консолідації втілюється у процесі творення нової середньовічної держави, відомої в історії під назвою Київська Русь. Її правителі на початкових стадіях державотворення не зосереджували своєї уваги на формуванні товарно-грошових зв’язків і до певного часу зовсім не контролювали цю сферу. Тому грошовий обіг і систему грошового господарства стихійно формували іноземні грошові одиниці – візантійський міліарісій, арабський дирхем та західноєвропейський денарій.

Криза Римської імперії у III ст. підірвала економічні засади функціонування держави. Однак це не зачепило східні її області, в результаті чого центр політичного і економічного життя змістився на Схід.

В основі грошової системи Візантійської (Східної) імперії лежало золото, а саме золотий солід, що став основою монетної і лічильної системи держави за реформою 324 р. Костянтина I. Таким чином, рання грошова система Візантії виглядала так:

золотий солід (карбований у співвідношенні 1 до 72 римського фунта) лігатурною масою 4,54–4,55 г. = 2 золотим семісам (1/144) масою 2,25 г. = 3 тріенсам (1/216) масою 1,5 г. = 12 срібним міліарісіям (1/1000) = 24 срібним сіліквам.

З 615 р. імператор Іраклій розпочинає карбування срібних міліарісіїв стопою 1/144 і масою 3,41 г., а також міліарісіїв подвійного номіналу або гексаграм масою 6,82 г. Поява на ринку значної кількості срібної монети порушила цінову рівновагу і змусила імператора Константина VI Пагоната (668–685) обмежити її обіг. Грошова реформа 669 р., значно більшого значення надала бронзовим номіналам. 720 р. маса міліарісія зменшилась до 2,2 г. На аверсі монети після релігійного руху іконоборців замість погруддя імператора вміщено легенду з його титулом, на реверсі – східчастий хрест, навколо якого – напис по колу грецькою мовою: “Ісус Христос перемагає”.

У першій половині X ст., у зв’язку з постійними війнами на сході, спостерігається наростання інфляційних явищ, що проявилось у надмірному збільшенні монетної маси на грошовому ринку та падінні курсу монет. Ці процеси вдалося зупинити лише наприкінці правління імператора Костянтина VII у 945–959 рр. через зменшення обсягів карбування бронзової та срібної монети, а також покращення якості золотих солідів. Грошові відносини на території імперії стабілізуються. Візантійська монета знову поширюється поза межами держави, особливо на Балканах та у Центрально-Східній Європі, в тому числі і на території Київської Русі.

Упродовж другої половини XI ст. настає хаос грошової системи Візантії. Грошова реформа Олексія I Комнена 1092 р. мала на меті внести в грошове господарство держави певну стабілізацію. Було впроваджено золоту номізму – монету зі зображенням на аверсі постаті Христа, який сидить на троні, на реверсі – постаті імператора, якого благословляє Божа рука. Срібну монету, яка в попередній період залишалася повновартісною і емітувалася у значній кількості, Олексій I майже повністю вилучив з нової монетної системи. Її місце посіла білонна монета, що містила лише близько 7% чистого срібла. Монетна система, створена в результаті грошової реформи 1092 р., запровадила принцип часткового обігу на ринку кредитних монет – білонних і олов'яних.

На відміну від вивчення політичної чи культурної історії Візантії, дослідження її нумізматики розпочалося досить пізно. Лише на початку XX ст. було зроблено перші кроки в цьому напрямку. У 1912–1914 рр. російський вчений І. Толстой опублікував дев'ять випусків каталогу візантійських монет, опрацювавши лише монети до періоду Михайла III (842-867) включно²⁰. Дослідження у цій царині були продовжені лише у другій половині XX ст. Обіг візантійських монет у східноєвропейському просторі, в тому числі і на території України, всебічно вивчав В. Кропоткін. Аналіз знахідок і топографія скарбів дозволили йому розробити періодизацію обігу цих монет²¹. Суттєвий внесок у вивчення візантійських монет зробили дослідження П. Каришківського, в яких містяться цінні зауваження про грошовий обіг візантійських монет у південному регіоні України²² і В. Голенка, який у своїх дослідженнях основну увагу звертає на копіювання та підробку міліарісіїв²³.

На наші терени візантійські монети потрапляють у VI ст., однак до кінця VIII ст., тобто, до моменту виникнення державності у східних слов'ян, вони не стали засобом місцевого грошового обігу. Про це свідчить незначна кількість знахідок цього періоду, зосереджених у районі Києва, на півострові Крим і у Північному Причорномор'ї, а також перетворення монет у прикраси, тобто демонетизація золота. Ситуація змінюється у IX–X ст.: відкарбовані у Константинополі гістаменони, міліарісії, фоліси у значній кількості зустрічаються у складі монетних комплексів нашого регіону, що пов'язано з виникненням міст, ростом товарного виробництва і розвитком грошового обігу. У цей час, а саме у другій половині IX ст., в Херсонесі налагоджується випуск місцевої монети (литі, так звані херсоно-візантійські монети). Ареал поширення міліарісія значно розширюється і обіймає території сучасних Житомирської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей, а херсоно-візантійські монети охоплюють Саркел, Київ, Тмутаракань. З XI ст. міліарісій виконує домінуючу роль у грошовому обігу Київської Русі, особливо в південному її регіоні. Одночасно ареал обігу розширюється Львівською та Полтавською областями. Стосовно золотих солідів, то їх знахідки локалізовані по Дніпру, що є свідченням інтенсивних економічних зв'язків Києва і Константинополя. Натомість, на півночі в цей період в обігу домінувала куфічна і західноєвропейська монета, а золотих візантійських номізм взагалі північніше Пінська, Смоленська, Чернігова і Курська не знаходять²⁴. Це наштовкує на думку, свого часу висловлену В. Яніним, про виникнення у середині X ст. “на місці однієї грошово-вагової системи двох місцевих систем: північної і південної... В основу останньої було покладено вагу візантійської літри (327,45 г.)”²⁵. З початку XII ст. візантійські монети зникають з грошового обігу Київської Русі.

Однак основною грошовою одиницею VIII–XI ст. у Київській Русі була монетна одиниця Арабського халіфату – дирхем, який з кінця VIII ст. у великій кількості проникає на територію давньоруської держави.

Халіф Муавія абу Суфйана (661–680), засновник династії Омеядів, енергійно взявся за створення сильної політичної структури, якої потребувала гігантська різноманітна держава²⁶. Важливим кроком централізації стало проведення адміністративної реформи, в контексті якої було встановлено контроль над товарно-грошовими відносинами.

Грошова емісія першого халіфа Муавії відбувалась лише на одному монетному дворі в Дарабгерді і мала радше прокламативний, ніж економічний характер. Пехлевійська легенда відтворює його ім'я й титул “Муавія, повелитель вірних”. Дирхеми Муавії, хоч і нечисленні, однак відзначаються добрими ваговими показниками. Його наступники розгорнули вже налагоджений і регулярний процес емісії срібла, в якому правом емітента, окрім халіфа, володіли й еміри²⁷.

У 750 р. влада Омеядів зазнала краху, їм на зміну прийшли халіфи нової династії – Аббасидів (750–1258), які стали правителями всіх територій Омеядського халіфату за винятком Кордовського емірату (Іспанія).

Дирхеми, які потрапляли на Русь зі Сходу, карбувалися на іранських, африканських і середньоазійських монетних дворах. Важливим вузловим центром, через який розходився потік куфічних дирхемів (термін, похідний від особливого виду письма – куфі, що виник у містах аль-Куфі і аль-Басра, і яким карбувалися на монетах вислови з Корану, датування (мусульманське за чіджрою) і місце карбування монети, а згодом і імена правителів або намісників), була Волзька Булгарія. Характерно, що в X ст. в Булгарії карбувалися копії східних дирхемів. На території Русі їх знаходили у вигляді поодиноких знахідок, а також як складову скарбів і поховального інвентаря.

У нумізматичній науці вже давно виник інтерес до вивчення знахідок східних монет. Німецький нумізмат О. Тихсен у XVIII ст. вперше довів, що куфічні дирхеми, які знаходили в Європі, з'явилися там завдяки торгівлі населення європейських країн зі Сходом у IX–X ст., тобто, вони брали активну участь у товарно-грошових відносинах. Початок топографуванню куфічних монет і вивченню ареалу їхнього розповсюдження на теренах Східної Європи поклали праці В. Григор'єва²⁸, П. Савельєва²⁹, В. Тізенгаузена³⁰ і О. Маркова³¹. Однак реальний внесок у виявлення закономірностей обігу та напрацювання чіткої структури періодизації куфічних монет був зроблений нумізматами XX ст. – Р. Фасмером³², основні положення якого пізніше доопрацювали В. Янін³³ та (для південно-східного регіону) українські дослідники М. Котляр³⁴ і В. Зоценко³⁵. Причинами припинення напливу досліджували російські нумізмати О. Давидович³⁶, О. Фомін³⁷ та швед С. Болін³⁸.

Нумізмати, які вивчають обіг монет на території Київської Русі, дотримуються класичної схеми, запропонованої Р. Фасмером і доопрацьованої В. Яніним:

– перший етап датується кінцем VIII першою третьою IX ст. (за Р. Фасмером 800–825 рр.) На цьому етапі домінували монети африканської емісії з ваговою нормою 2,7–2,8 г;

– другий етап обігу датується приблизно 30-тими рр. IX ст. – межею IX–X ст. (за Фасмером 825–905 рр.). В ньому домінують аббасидські дирхеми вагою 2,8–2,9 г. і майже немає монет із африканських монетних дворів;

– третій етап – перші три десятиліття X ст. (Фасмер відсуває цей період до 60-тих рр. X ст.). Різкий наплив куфічних монет, в основному саманідських, вагова маса яких коливалася в межах від 2,7–3,2 г. до 3,3–3,6 г;

– четвертий – 40-ві рр. X ст. – початок XI ст. (у Фасмера, відповідно, 960–1012 рр.). На цьому етапі відбувається велика диференціація ваги дирхемів, їх ріжуть, дроблять і приймають на вагу.

Як бачимо, скарби першого періоду обігу дирхемів складаються з монет африканської емісії з домішками сасанідських драхм. У скарбах другого періоду домінують аббасидські дирхеми азійського карбування. Зі збільшенням кількості напливу монет на початку X ст. (третій період) відбувається оновлення якісного їх складу: сасанідські дирхеми замінюють монети аббасидського карбування і становлять 30% всіх скарбів даного періоду. Склад монетних скарбів четвертого періоду залишався, в основному, таким же. Продовжує збільшуватися діапазон коливань ваги монет, що намітився в попередній період³⁹.

Однак вище вказана схема є придатною радше для північних територій Київської Русі. Що ж до південних регіонів руської держави, то ця схема потребує деяких уточнень. М. Котляр, аналізуючи точно датовані знахідки куфічних дирхемів на території України і змішані скарби куфічних дирхемів та сасанідських драхм, а також ареал їхнього поширення, доходить висновку, що куфічні дирхеми проникають у наш регіон невдовзі після початку карбування, тобто, принаймні, на середину VIII ст.⁴⁰

Схему М. Котляра на прикладі Подніпровського регіону доопрацював В. Зоценко. Застосувавши статистичні методи до куфічних скарбів (методику, вперше запропоновану О. Фомінім), він опрацював 3 чітко датовані скарби і 12 одиничних знахідок дирхемів, карбованих у проміжку від 742 р. і до 813/814 р., що дало можливість визначити коливання вагової норми дирхемів у північному і південному регіонах – 2,7 г. до 2,83–2,85 г. і простежити місце емісії “південних” дирхемів – центральна і східна частина халіфату (монетні двори Багдада, аль-Куфи, Самарканда, аль-Басри, Муххамедії)⁴¹. Це підтверджує думку М. Котляра про те, що куфічні монети в нашому регіоні з’явилися принаймні на двадцять років раніше. У наступних періодах відбувається вирівнювання функціонування східноєвропейських дирхемів на всій території Русі, що пов’язується з централізацією і зміцненням великокнязівської влади.

Що ж до питання про шляхи проникнення дирхемів на Русь, то воно й досі залишається дискусійним. Відомо, що у VIII–XI ст. у Східній Європі було два великих торговельних ринки – Итиль в Хозарії та Булгар у Державі волзьких булгар. Відповідно, було два шляхи потрапляння дирхемів на Русь: з Хозарії по Сіверському Дінцю і Дніпру до Києва і Волзький торговий шлях через Північну Русь. П. Любомиров⁴² надавав перевагу хозарському шляху. В. Янін стверджував, що “протягом усього періоду східної торгівлі з кінця VIII ст. і до початку XI ст. єдиними воротами, через які відбувалася торгівля зі сходом, фактично, був Булгар”⁴³. Існує, однак, і третя точка зору, висловлена Р. Фасмером, а пізніше підтримана М. Котляром, про те, що хозарський шлях попадання дирхемів у Східну Європу був домінуючим лише для перших двох періодів, тобто, до початку X ст., а у наступні періоди дирхеми приходили волзьким шляхом⁴⁴.

В останній чверті X ст. відбувається різке скорочення напливу монет на Русь, а на початку XI ст. їх використання повністю припиняється. У науці й досі немає єдності думок щодо причин цього явища. Історики та нумізмати у цьому процесі виділяють дві причини: політичну – падіння Хозарії і занепад південного шляху слов’яно-арабської торгівлі (С. Болін), й економічну – так звана “криза срібла” на Сході (О. Давидович)⁴⁵ та невідповідність дирхема (зменшена стопа, хаотична вага) вже добре налагодженій і чіткій структурі товарно-грошових відносин (В. Зоценко)⁴⁶.

Значення східних монет у формуванні грошового обігу і грошової системи Київської Русі є ще одним аспектом дискусії нумізматів. У 1968 р. швед С. Болін висунув теорію про транзитний характер куфічних монет через територію Східної Європи, тобто, дирхем використовувався винятково для міжнародних торговельних операцій,

знахідки монет на нашій території він уважав випадковістю, засобом накопичення⁴⁷. Дослідження О. Фоміна, В. Яніна чітко показують, що дирхем є монетою місцевого грошового обігу. А нумізматичні дослідження М. Котляра та В. Зоценка простежують регіональні особливості грошового обігу на східнослов'янських землях ще з VIII ст., а не з X ст., на чому наполягає В. Янін.

У грошовому обігу і системі грошового господарства Київської Русі, окрім куфічних дирхемів і візантійських міліарісіїв, брали участь і західноєвропейські денарії, які з'являються на Русі у кінці X ст., якраз тоді, коли різко припинився наплив куфічних дирхемів. Західноєвропейський денарій – срібна монета, карбування якої розпочинається у VII ст., в час, коли припиняється наплив візантійських монет у країни Західної Європи. Формування грошових систем у новостворених королівствах західної Європи відбувалося на зразок римської монетної системи, що суттєво відрізнялась від візантійської. Основою західноєвропейської системи стає срібло. Денарії карбуваються, дотримуючись принципу *al marco* – 240 штук з одного каролінзького фунта срібла (408 г.), тобто вагою 1,7 г. Протягом XI–XII ст. простежується тенденція до зменшення маси денарія, який тепер важить 1,5 г., а то й 1 г. Зміна техніки грошового карбування перетворила денарії в брактеати – тоненькі срібні (сплав мав містити не менше 50% срібла) монети, карбовані лише лицьовим штемпелем.

Одним із перших дослідників середньовічних західноєвропейських монет був Б. Кьоне, який досліджував центри емісії денаріїв. Це, на жаль, звужувало значення монет як історичного джерела⁴⁸. Далі настає перерва в дослідженнях грошового обігу денаріїв на теренах Східної Європи (не враховуючи публікацій поодиноких знахідок)⁴⁹. У 30-х рр. XX ст. з'являються нові підходи в нумізматичних дослідженнях. Акцентування уваги на історико-археологічній функції монет спонукало до появи комплексних топографічних праць. Н. Бауер, будучи, виразником нових методичних прийомів у нумізматичці, уклав топографію близько 240 знахідок денаріїв⁵⁰, а також поділив період обігу західноєвропейських денаріїв на хронологічні групи:

- скарби першої чверті XI ст. – змішані, в них трапляються куфічні дирхеми. Серед західноєвропейських денаріїв домінують німецькі пфеннінги, карбовані в Кельні, Майнці і Південній Німеччині, і англійські пенні Етельреда II;
- у 1025–1040 рр. скарбів заховано дуже мало, збільшується кількість пенні Етельреда II і Канута, але вони не сягають кількості німецьких пфеннінгів;
- скарби другої половини XI ст. характеризуються відсутністю куфічних монет і домінуванням німецьких, перш за все фризських і нижньосаксонських монет;
- скарби XI–XII ст. відзначаються різноманітністю складу, в них багато монет попередніх періодів, а також дирхемів.

Досліджуючи західноєвропейські денарії, нумізмати часто випускали з уваги економічний аспект, тобто, старалися не зачіпати проблем грошового обігу. Цю прогалину вдалось заповнити В. Потіну⁵¹. Нумізмат для початку зіставив топографічні дані знахідок куфічних і західноєвропейських монет на території Східної Європи і простежив збіг зон поширення та обігу східних і західних монет. Польща, Швеція, Русь і Північна Прибалтика в XI ст. є регіонами найбільшого обігу західноєвропейського монетного срібла, які до цього найбільше поглинали східних дирхемів. За вказаними країнами ідуть Данія, Норвегія і Фінляндія. В грошовому обігу Чехії, Угорщини, Італії, Німеччини, Франції та Англії іноземна монета в XI ст. відіграла незначну роль. Далі через аналіз складу скарбів В. Потін простежує основних експортерів монетного срібла другої половини X–XI ст. Це Німеччина (близько 74%) і Англія (22%). Деяку роль у цьому

процесі відіграли також Угорщина (1,32%), Данія (1,3%) та Чехія (0,7%)⁵². Неважко зауважити, що країни-імпортери монетного срібла були країнами, де видобували цей метал. Територія Німеччини була найбагатшою на срібні руди. Вже у VII ст. срібло добувалося в Ельзасі, потім джерела подають відомості про срібні копальні поблизу м. Емс, у Вестфалії і Госларі. Винятком є хіба що Данія, для якої вивіз монет може пояснюватися геополітичним розташуванням країни, а також добре налагодженим процесом перекарбування іноземної монети (наприклад, так звані “данські гроші” ***). Крім того, слід зазначити, що лише незначна частина данських монет затримувалася на власне данських територіях, більша частка цих грошей дуже швидко покидала її межі. На чеських землях простежується кардинально протилежна тенденція: основна маса монет перебуває в обігу на внутрішньому ринку. Тому загальний обсяг емісії монет у Чехії в зазначений період, судячи зі знахідок монет як у межах чеської держави, так і поза ними, був значно більшим, ніж у Данії (для XI ст., відповідно, 23 454 і 6669 екземплярів знайдених денаріїв)⁵³.

Встановлення характеру міграційних потоків денарія дає можливість з'ясувати питання локалізації західноєвропейських монет на території Київської Русі. За топографією В. Потіна, концентрація монетних знахідок (як скарбів, так і поодиноких знахідок) у Північній Русі є значно вищою, ніж у південних регіонах держави. Лише 17 знахідок з 395 припадають на українські території – 1 скарб і 1 окрема знахідка в Галицькій землі, 5 скарбів і 4 окремі знахідки в Київській і Переяславській та 2 скарби і 4 окремі знахідки в Чернігівській⁵⁴. Як бачимо, співвідношення знахідок денаріїв в Південній і Північній Русі становить 1/22, що свідчить про нерозповсюдженість західноєвропейських монет у грошовому обігу південно-західного регіону Київської Русі, однак дане твердження суперечить думці про інтенсивніший розвиток міських поселень, а разом з тим – і торгівлі в Південній Русі.

Питання про шляхи проникнення монетного срібла з Заходу на Русь треба пов'язувати зі зміною політичної карти Європи. Німецька агресія на Схід спричинила зміни в міжнародних економічних зв'язках, і це відобразилось на характері і потоках срібла. Дослідників, які займалися шляхами і напрямками потоку західноєвропейських монет на Русь, умовно можна поділити на норманістів і антинорманістів. Норманісти, серед них М. Бауер⁵⁵ і М. Стенбергер⁵⁶, вважають, що в IX–XI ст. нормани (вікінги) були господарями всіх торговельних шляхів Європи, тобто, монети потрапляли до автохтонного населення тих чи інших територій шляхом торговельних відносин їх з норманськими факторіями. Антинорманісти (В. Потін, М. Котляр) стверджують, що аналіз скандинавських скарбів і руських є якісно відмінним, що підтверджує думку про другорядну роль скандинавської торгівлі у Північній і Східній Європі X–XIII ст.⁵⁷

Хронологія обігу західноєвропейських монет на території Київської Русі є ще однією дискусійною проблемою у нумізматиці. М. Бауер уважав, що денарії почали з'являтися на Русі в третьому десятилітті XI ст. і ходили тут не довше 1150 р.⁵⁸ В. Янін датує кінець обігу денаріїв XI – поч. XII ст.⁵⁹, а В. Потін – 40-ми рр. XII ст.⁶⁰

Серед причин, що загальмували притік західноєвропейських монет на Русь, усі дослідники вказують на економічні передумови цього явища. Розвиток міської інфраструктури і внутрішня торгівля вимагали монети, дрібнішої від денарія, в зв'язку з чим починається карбування оболів (1/2 денарія) і квадрантів (1/4 денарія). Це, в свою чергу, зумовлювало зменшення ваги денаріїв. З іншого боку, обсяги зовнішньої торгівлі зростали, а використання дрібної монети при таких розрахунках ставало не вигідним. Іншим фактором стало посилення феодальної роздробленості, яке спричинило

зміну форм грошового обігу (обіг, що обмежувався рамками невеликого регіону і використання в міжнародній торгівлі срібних злитків). Отож, реальною причиною припинення вивозу західноєвропейських монет є їх невідповідність кон'юктурі ринку на першу чверть XII ст.

Отже, Київська Русь – держава, яка до певного часу не емітувала власної грошової одиниці і як платіжний засіб використовувала монети економічно потужніших іноземних держав. Обіг у VIII–XI ст. куфічного дирхема, візантійського міліарісія та соліда і західноєвропейського денарія, які, окрім функцій міжнародної валюти, використовувались як засіб місцевого грошового обігу, підготував ґрунт до запровадження великокнязівською владою власної грошової одиниці і заклав основи грошової системи Київської Русі. У історіографії утвердились дві позиції стосовно часу формування і особливостей грошово-вагової системи Русі. Представником першої є В. Янін, який вважає, що з кінця VIII до середини X ст. існувала єдина для всієї держави грошово-вагова система. Прихильниками другої можна вважати М. Брайчевського, М. Котляра, В. Зоценка та В. Кропоткіна, які на прикладі обігу іноземних монет показують локальні особливості грошового господарства Русі вже з VIII ст. Оскільки ніхто з дослідників не заперечує регіональних особливостей грошового обігу Київської Русі протягом усього часу її існування, то це дає підстави стверджувати, що однією з передумов формування двох істотно відмінних грошово-вагових систем – південно-руської і північно-руської – були регіональні особливості грошового обігу в Київській Русі VIII–XI ст.

¹ Брайчевський М. Нумізмати́ка в темах давньої історії східно-слов'янських племен // Історичні джерела та їх використання – К., 1964. – Вип. I. – С. 143–144.

² Зварич В. Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 19–21.

³ Брайчевський М. Римська монета на території України. – К., 1959. – С. 8; Кропоткін В. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – С. 50–93. * Систематичні емісії аеревсів (масою 8,19 г.) запровадив імператор Август (30–14 рр. н. е.), які карбувалися за принципом *al marco* – 40 штук з римського фунта чи лібри (327,4 г.)

⁴ Де-Витте Е. Археологическая находка в с. Ласкове Владимиро-Вольнского уезда, в 1610 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1900. – Кн. 14, Вып. II. – С. 85–101.

⁵ Ляскоронский В. Находки римских монет в бассейне Северного Поднепровья // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 458–464.

⁶ Ляскоронский В. Римські монети, які знайдено на території м. Києва // Український музей. – К., 1927. – Вип. 1. – С. 29–41.

⁷ Фенін О. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. – К., 1951. – Т. V – С. 92–104.

⁸ Кропоткін В. Клады римских монет в Восточной Европе // Вестник древней истории. – М., 1951. – №4. – С. 243–281; Його ж. Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // Вестник древней истории. – М., 1954. – №3. – С. 152–180; Його ж. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – 134 с. (с картами)

⁹ Брайчевський М. Знахідки римських монет на території УРСР // Археологія. – К., 1950. – Т. III. – С. 93–101; Його ж. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – К., 1952. – Т. VI. – С. 74–80; Його ж. О распространении римских монет у древних восточных славян // Вестник древней истории. – М., 1954. – №1. – С. 119–134; Його ж. Римська монета на території України. – К., 1959. – 145 с.

** тезаврація – наслідок вилучення з обігу лишків грошей, які періодично утворювалися на середньовічному ринку.

¹⁰ Брайчевський М. Нумізмати́ка в темах давньої історії східнослов'янських племен // Історичні джерела і їх використання – С. 144.

¹¹ Брайчевський М. Римська монета на території УРСР. – С. 62.

¹² Фенін О. Знахідки римських монет у Прикарпатті // Археологія. – К., 1951. – Т. V. – С. 98.

¹³ Кропоткин В. Клады римских монет на территории СССР. – С. 18.

¹⁴ Янин В. Денежно-весовые системы домонгольской Руси. Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – М., 1954. – С. 6.

¹⁵ Колесников А. Денежное хозяйство Ирана при последних Сасанидах и первых Омеядах (конец VI – начало VIII). Монеты как исторический источник. Автореферат на соискание учёной степени доктора исторических наук. – СПб, 2000. – С. 11.

¹⁶ Фасмер Р. Об издании новой типографии находок куфических монет в Восточной Европе // Известия АН СССР – Л., 1933. – № 6–7. – С. 478.

¹⁷ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956. – С. 85.

¹⁸ Котляр М. Грошовий обіг. – С. 21–22.

¹⁹ Сидоренко О. Торговельні шляхи Русі зі Сходом у ранньофеодальний період // Історичні дослідження: вітчизняна історія. – Вип. 15. – К., 1989. – С. 16.

²⁰ Толстой И. Византийские монеты. – Вып. I. – СПб, 1912. – С. 10–112. 7 табл; – Вып. II. – СПб, 1912. – С. 113–224. 8 табл; – Вып. III. – СПб, 1913. – С. 225–352. 9 табл; – Вып. IV. – СПб, 1913. – С. 353–464. 8 табл; – Вып. V. – СПб, 1913. – С. 465–592. 10 табл; – Вып. VI. – СПб, 1914. – С. 593–720. 10 табл; – Вып. VII. – СПб, 1914. – С. 721–832. 8 табл; – Вып. VIII. – СПб, 1914. – С. 833–968. 7 табл; – Вып. IX. – СПб, 1914. – С. 969–1060. 5 табл.

²¹ Кропоткин В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-4. – М., 1962; Його ж. Византийские монеты в Восточной Европе как исторический источник // I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. – Wrocław, 1968. – S. 124–128.

²² Каришковский П. Находки позднеимперских и византийских монет в Одесской обл. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса., 1971 – С. 78–86.

²³ Голенко К. Подражания византийским монетам X–XI вв., найденные на Таманском полуострове // Византийский временник. – 1953. – Вып. VII. – С. 269–275.

²⁴ Кропоткин В. Клады византийских монет на территории СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-4. – М., 1962. – С. 15.

²⁵ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – С. 204.

²⁶ Васильев Л. История Востока. – М., 2001. – Т. 1. – С. 272.

²⁷ Колесников А. Денежное хозяйство Ирана при последних Сасанидах и первых Омеядах (конец VI – начало VIII). – С. 17.

²⁸ Григорьев В. О куфических монетах VIII, IX, X и отчасти VII и XI вв., находимых в России и Прибалтийских странах как источниках для древней отечественной истории. – Одесса. 1842.

²⁹ Савельев П. Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории. Топография кладов с восточными монетами и изделиями VII, VIII, IX, X и XI вв. – СПб, 1846.

³⁰ Тизенгаузен В. Монеты восточного Халифата. – СПб, 1873.

³¹ Марков А. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических) – СПб, 1910.

³² Фасмер Р. Об издании новой топографии куфических монет в Восточной Европе // Известия АН СССР. – М., 1933. – № 6–7. – С. 475.

³³ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956. – С. 79–140.

³⁴ Kotlar N. Obrót arabskich dirhemów na terytorium Ukrainy // Wiadomości Numizmatyczne – Warszawa, 1970. – R. XIV – Z. 1. (51). – S. 19–30.

³⁵ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII–X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – Warszawa, 1997. (5–7. IX. 1996). – S. 51–75.

³⁶ Давидович Е. Денежное обращение в Мовераннахре при Саманидах // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1966. – № VI. – С. 135–140.

³⁷ Фомин А. Методические проблемы систематизации кладов с куфическими монетами IX – X вв. // Вспомогательные исторические дисциплины – Л., 1983. – Т. XIV. – С. 74–81; його ж. Обращение обломков куфических монет в Восточной Европе в X – начале XI вв. // Нумизматика и эпиграфика. – М., 1984. – Т. XIV. – С. 133–138; його ж. Источниковедение кладов куфических монет IX в. // Труды Государственного Исторического музея. Нумизматический сборник. – М., 1983. – Вып. 57. – Ч. 8. – С. 24–28.

³⁸ Bolin S. Mochammed, Charlemagne and Ruric // Zur Bedeutung und Rolle des Islams. – Darmstadt, 1968. – S. 235–265.

³⁹ Янин В. Денежно-весовые системы – С. 124.

⁴⁰ Котляр М. Грошовий обіг України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 23.

⁴¹ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII – X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego dawniej i dziś na Białorusi, Litwie, w Polsce i Ukrainie. – S. 53–54.

⁴² Любомиров П. Торговые связи Руси с Востоком в VIII – XI вв. // Ученые записки Саратовского университета – Саратов, 1923. – Т. 1. Вып. 3. – С. 5–38.

⁴³ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья. – С. 104–105.

⁴⁴ Фасмер Р. Завалишинский клад куфических монет VIII – IX вв. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – Л., 1931. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 13; Котляр М. Грошовий обіг України доби феодалізму. – С. 23–24.

⁴⁵ Давидович Е. Денежное обращение в Мовераннахре при Саманидах. // Нумизматика и эпиграфика – М., 1966. – № VI. – С. 135–140.

⁴⁶ Зоценко В. Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе, VIII–X. вв. // Rozwój muzealnictwa i kolekcjonerstwa numizmatycznego ... – S. 53–54.

⁴⁷ Bolin S. Mochammed, Charlemagne and Ruric // Zur Bedeutung und Rolle des Islams. – Darmstadt, 1968. – S. 235.

⁴⁸ Köhne B. Über die ältesten Münzen Russlands // St. Peterburger Deutsche Zeitung. – St. Peterburger, 1860. – 15 okt. № 224; Кёне Б. Описание европейских монет X, XI, XII века, найденных в России. – Спб., 1852.

⁴⁹ Иверсен Ю. Несколько известий о кладах последних трёх лет // Труды IV Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 273–275.

⁵⁰ Bauer N. Nachträge zu den russischen Funden abendländischer Münzen des XI–XII Jh. // Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. – Berlin, 1935. – Bd. 42. – S. 153–173.

⁵¹ Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Л., 1961. – 16 с; його ж. Топография находок западноевропейских монет X – XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1967. – С. 106–184.

⁵² Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет – С. 7.

*** Данські гроші – данина, яку сплачували норманам англосаксонські королі Британії за обіцянку не здійснювати проти них грабіжницьких походів. Перший загальнорядовий

податок середньовіччя. Скарби з монетами англосаксонських королів виявлені у Данії, Швеції та Норвегії.

⁵³ Потин В. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет – С. 8.

⁵⁴ Потин В. Топография находок западноевропейских монет X – XIII вв. – С. 177–183.

⁵⁵ Бауер Н. Денежный счет “Русской правды” // ВИД. – М. -Л., 1937. – С. 183–244.

⁵⁶ Stenberger M. Die Schatzfunde Gotlands in der Wikingerzeit. – Stocholm-Uppsala, 1958, – Bd. 1.

⁵⁷ Потин В. Экономические связи Древней Руси – С. 10–11.

⁵⁸ Бауер Н. Денежный счет “Русской правды”. – С. 239, 241.

⁵⁹ Янин В. Денежно-весовые системы русского средневековья – С. 155, 184.

⁶⁰ Потин В. Древняя Русь и Европейские государства – С. 73.

Наталія Турмис.

Передумови становлення грошової системи Київської Русі: історіографічний контекст.

У статті розглядаються проблеми, пов’язані зі становленням грошового обігу на українських землях у I–XI ст. Аналізуються передумови, причини і шляхи появи іноземних монет на теренах Київської Русі через призму історіографічних дискусій. На підставі синтезу нумізматичних і історіографічних джерел автор робить висновок про те, що грошовий обіг іноземних монет створив передумови і ґрунт до емісії на межі X–XI ст. власної монетної одиниці і до формування багатоступеневої грошово-вагової системи. Однак ця система на просторах Київської Русі не становила однорідного явища, оскільки особливості місцевого грошового обігу вплинули на формування двох істотно відмінних грошово-вагових систем – південноруської і північноруської.

Natalia Turmys.

The Development of Monetary system of Kyivan Ruthenia: historiography aspect.

The article covers the problems connected with the development of monetary system on Ukrainian territory in I – XI centuries. The author analyzes the reasons, causes and ways of coming of foreign coins to the territory of Kyivan Ruthenia using the thoughts, presented in history discussions. After the study of numismatic and historiographic sources the author makes the conclusion that float of foreign coins prepared the base for coining local money in X–XI centuries and for development of complicated monetary system. But this system was not the same for all regions because the peculiarities of local monetary relations caused a split into Southern Ruthenian and Northern Ruthenian monetary systems.